

УДК
© 2010

СТАН АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА І ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

*В.К. Збарський,
доктор
економічних наук*

А.В. Збарська

*Національний
університет біоресурсів
і природокористування
України*

*В.А. Величко,
доктор сільсько-
господарських наук*

*ННЦ «Інститут
грунтознавства та агрохімії
імені О.Н. Соколовського»*

*Розглядаються стан проблеми розвитку
аграрного сектора та формування продовольчої
безпеки України в умовах ліміту запасів світових
ресурсів.*

Після спаду аграрного виробництва у середині 90-х років ХХ ст. протягом останніх 10-ти років відбувається стабільне його відновлення (табл. 1).

За ці роки приріст продукції сільського господарства становив 23,3%. Високими темпами розвивається галузь рослинництва, зміцнюється економіка значної частини сільськогосподарських формувань. Україна стала одним із провідних у світі експортерів зерна (табл. 2). Експорт вітчизняного зерна перевищує 10% світових продаж. За оцінками ВТО, Україна вже займає 3-є у світі місце за обсягами експорту кормового зерна після США і Аргентини, 6-е — за експортом пшениці, пшеничного борошна, насіння олійних культур, і 7-е — за поставками сиру [4]. Кожний другий літр рослинної олії, реалізований у світі, український.

Значно вплинуло на ці процеси прийняття Указів Президента України «Про оренду землі» (23.04.1997 р.) та «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» (3.12.1999 р.).

Реалізується Державна програма розвитку сільського господарства і регулювання ринків сільськогосподарської продукції. Це дало змогу дещо стабілізувати агропродовольчий ринок, значною мірою забезпечити платоспроможний попит населення продукцією вітчизняного виробництва.

Проте можливості аграрного сектора використано далеко не повністю, а стан продовольчої безпеки викликає істотну стурбованість.

Зберігається висока і необґрунтована імпортна залежність країни по окремих видах сільськогосподарської продукції та продовольства, що значно знижує економічну безпеку й обмежує національні інтереси України.

Приріст імпорту сільськогосподарської продукції, сировини та продовольства істотно випереджає за темпами приріст валової продукції сільського господарства і виробництво харчових продуктів. Частка імпорту м'яса та м'ясопродуктів, наприклад, перевищує пороговий рівень продовольчої безпеки на 10—15%. Особливо небезпечною є ситуація із забезпеченням великих міст, промислових центрів і окремих регіонів, які на 50—70% залежать від імпортних поставок продовольства. Україна нині споживає м'яса та м'ясопродуктів у розрахунок на душу населення більше, ніж його виробляє.

Посилюється тиск на Україну великих країн-експортерів продовольства з метою зменшення державної підтримки сільського господарства, більшої відкритості внутрішнього агропродовольчого ринку та невідповідної ліберизації зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією, сировиною і продовольством.

Результати досліджень. Незважаючи на зростання імпорту, споживання населенням основних продуктів харчування залишається значно нижчим рекомендованих норм. Забезпеченість основними продуктами харчування відносно до рекомендованих раціональних норм становить: м'ясо і м'ясопродукти — 68%, молоко і молокопродукти — 61, яйця — 88, риба і рибпродукти 56, овочі й агропродовольство — 76, фрукти і ягоди — 72%. Споживання цукру, картоплі, олії та хлібопродуктів відповідає рекомендованим нормам.

Відбувається поглиблення майнового розшарування суспільства, за якого різко знижуються доходи найменш економічно захищеної частки населення. Диференціація доходів населення становить 1:16,8 проти 1:4 у дорефор-

1. Динаміка розвитку аграрного виробництва України (всі категорії господарств)* [5, 8, 10]

Показник	У середньому за рік				2006—2009 до 1996— 2000, %
	1991—1995	1996—2000	2001—2005	2006—2009	
Виробництво, тис. т:					
зерна	38452	27111	35714	40718	150,2
картоплі	17333	16615	18527	19445	117,0
овочів	5664	5375	6506	7780	144,7
м'яса (забійна вага)	3043,1	1810,4	1611,4	1864,5	103,0
молока	19062	13872	13734	12230	88,2
яєць, млн шт.	12006	8571	11491	14790	172,6
Валова продукція сільського господарства у порівняльних цінах 2005 р., млн грн., усього	110740,4	79042,0	87036,2	97433,8	123,3
в тому числі:					
рослинництво	54096,8	43345,0	49581,1	57768,0	133,3
тваринництво	56642,6	35697,0	37455,1	39664,8	111,1
Те саме на 100 га сільгоспугідь, усього, тис. грн	272,2	195,9	230,6	263,9	134,7
у тому числі:					
рослинництво	132,7	131,5	128,6	154,0	117,1
тваринництво	139,5	64,4	102,0	109,9	170,7
Виробництво на одну особу за рік, кг:					
м'яса (забійна вага)	46,7	35,8	34,1	40,2	112,3
молока	345,4	268,9	288,3	263,5	98,0
яєць, шт.	204	181	256	319	172,6
Споживання на одну особу за рік, кг:					
м'яса (забійна маса)	44,8	39,8	37,6	46,3	116,3
молока	256,8	221,1	226,6	232,3	105,1
яєць, шт.	198	165	221	254	153,9
* Розрахунки В.К. Збарського та А.В. Збарської.					

меній період і 1:5—1:8 у найбільш економічно розвинених країнах, наслідком чого є значні кількісні та якісні відміни в харчуванні українців. У групі населення з найменшими середньодушовими наявними ресурсами порівняно з групою населення з найбільшими ресурсами було спожито овочів і рибопродуктів у 2,2 раза менше, фруктів і ягід — 3,9, м'яса і м'ясопродуктів — 2,5, молока і молокопродуктів — 2,1, яєць — у 1,7 раза. Скорочується середньодушове споживання білка тваринного походження, особливо у соціально незахищених верств населення. За гранично допустимої фізіологічної норми

споживання білка тваринного походження 32 г на добу у бідних українських сім'ях воно становить 27—29 г [9].

Дослідження показали, що до основних причин соціально-економічного стану аграрного виробництва як основи забезпечення продовольчої безпеки країни можна віднести: низькі темпи структурно-технологічної модернізації галузі, оновлення основних виробничих фондів і відтворення природно-екологічного потенціалу. За роки перетворень науково-технічний рівень аграрного виробництва поступається світовому рівню на цілу зміну базової технології,

2. Світовий ринок зерна (пшениця, кукурудза, ячмінь) у 2009–2010 м.р.*

Основний експортер	Експорт, гро. т	Експорт, % ринку	Площа під зерновими, гро. га	Урожайність, ц/га	Виробництво зернових, гро. т	Експорт зернових з 1 га, т
США	79,5	34,98	53,7	7,44	399,3	1,48
ЄС-27	24,0	10,56	48,0	5,34	256,4	0,50
Україна	23,4	10,30	14,0	3,08	43,0	1,68
Канада	20,0	8,80	13,8	3,30	45,6	1,45
Росія	18,7	8,23	39,2	2,15	84,1	0,48
Австралія	18,0	7,92	18,3	1,68	30,8	0,98
Бразилія	9,5	4,18	15,0	3,72	55,8	0,63
Аргентина	9,4	4,14	5,4	4,60	24,6	1,76
Казахстан	7,0	3,08	16,7	1,17	19,6	0,42
Світ, усього	227,3	100,0	436,2	3,72	1621,8	0,52

* Джерело: FAS USDA. AAA

а по техніці — на 2–3 покоління; несприятливі загальноекономічні умови функціонування сільськогосподарства, незадовільний рівень розвитку ринкової інфраструктури, який ускладнює доступ вітчизняних товаровиробників до ринків фінансових, матеріально-технічних, інформаційних ресурсів та готової продукції; низька дохідність сільськогосподарського виробництва; дефіцит кваліфікованих кадрів, що пов'язується, передусім, з низьким рівнем і якістю життя у сільській місцевості. Майже в одній третині працівників сільськогосподарських підприємств заробітна плата нижче мінімальної, а у 48,9% — не досягає прожиткового мінімуму; фінансова стабільність галузі зумовлена постійними змінами ринків сільськогосподарської продукції, декапіталізацією, недостатнім залученням інвестицій на розвиток галузі, недосконалістю державного регулювання агропродуктового ринку та його окремих продуктивних сегментів; низька ефективність зовнішньоекономічної політики, яка не забезпечує необхідний рівень захисту вітчизняних товаровиробників сільськогосподарської продукції від субсидованої країнами-експортерами продукції. За розрахунками вчених економістів-аграрників середній рівень бюджетної підтримки сільськогосподарських товаровиробників в Україні (у розрахунку на 1 грн виробленої продукції) менше, ніж у США в 2,7, країнах ЄС — у 5,4 раза.

Посилюється вплив на забезпечення продовольчої безпеки України зовнішніх факторів, оскільки продовольство все більше стає одним із основних важелів політичного й економічного тиску у міжнародних відносинах: істотне зро-

стання платоспроможного попиту у країнах, що розвиваються, інтенсивний розвиток біоенергетики, скорочення світових запасів продовольства, розвиток світової та фондової криз тощо. У 2010 р. 30% американського врожаю кукурудзи буде витрачено на виробництво етанолу. ЄС планує до 2020 р. забезпечити 10% потреби в пальному для транспорту за рахунок етанолу. За інформацією Генерального директора ФАО доктора Жака Диуфа (2009 р.), у 2007–2008 рр. — переважно за рахунок високих цін на продовольство кількість людей, що голодують, у світі зросла на 115 млн. Нині у світі близько 1 млрд людей страждає від голоду та недоїдання. За прогнозом Міжнародного Інституту досліджень Продовольчої політики, світова потреба в зернових культурах до 2020 р. сягне рівня 2490 млн т, м'яси — становитиме 306, в овочах — до 855 млн т [2].

Міжнародною організацією «Global Footprint Network» підраховано, що 21 серпня 2010 р. на Землі закінчилися природні ресурси, якими люди могли користуватися безболісно для планети. Вже з 22 серпня цього року людство почало поступово знищувати планету, забирати в неї останнє, повідомляє «La Repubblica».

Згідно з дослідженнями, до цієї дати люди витратили воду, яка спонтанно відтворювалась у водоймах, траву, що росте на пасовищах, рибу з морів, рік та озер, урожаєм з родючих земель і дари лісів. Планета вже буде неспроможною самотужки відтворювати те, що ми в неї заберемо. Втім учені та експерти не вважають «виробіток природного ліміту» апокаліпсисом. Вони впевнені, що людина за бажання

зуміє допомогти Землі відновити природні ресурси [7].

В умовах існуючого напруженого стану в сівтовому аграрному секторі зростає роль України як держави, яка володіє значними резервами й аграрним потенціалом не лише для виробництва продовольчих ресурсів для власного споживання, але в перспективі і великомасштабного постачання окремих їх видів на зовнішній ринок. Сільськогосподарські угіддя становлять 69,1% земельних ресурсів України. Фонд орних земель України формують чорноземи (60%) та сірі лісові ґрунти, решта — ґрунти з низькою родючості. Станом на 2008 р. середній вміст гумусу в степовій зоні України був на рівні 3,46%, у цілому по Україні — 3,15% [6].

Визначено критерії продовольчої безпеки. До них віднесено **у сфері споживання**: рівень задоволення фізіологічних потреб у поживних речовинах і обмінній енергії, основних видах продовольства; відповідність якості продуктів харчування вимогам технічних регламентів (критерій безпеки харчування); енергетичний критерій — оцінюються 3 його рівні: оптимальний (2500—3500 ккал на людину на добу), недостатній (1500—2500 ккал на людину на добу), критичний (менше 1500 ккал на людину на добу); компонентний критерій; рівень фізичної доступності продовольства для різних категорій населення; рівень економічної доступності продовольства для різних категорій населення; рівень соціальної підтримки малозабезпечених верств населення; порогове значення продовольчої безпеки: частка вітчизняної сировини і продовольства у загальному обсязі продаж на ринку має становити не менше: зерна — 90%, цукру — 80, рослинного масла — 90, м'яса і м'ясопродуктів — 85, молока і молокопродукції — 90, риби та рибопродуктів — 80%.

У сфері виробництва критерії продовольчої безпеки такі: забезпечення необхідного рівня резервування основних видів продовольства, насіння, концентрованих кормів, фінансових, а також земельних ресурсів; стійкість агропродовольчого ринку за його основними продуктовими сегментами на основі балансів попиту і пропозиції.

Показниками для оцінки забезпечення продовольчої безпеки є: рівень виробництва сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства на душу населення; рівень споживання основних видів продовольства на душу населення; споживання продуктів харчування по окремих групах населення; фактичний і нормативний вміст поживних речовин у харчовому раціоні населення; норма споживання продуктів харчування на рівні прожиткового мінімуму; вміст у продуктах харчування шкідливих для здоров'я речовин; частка імпорту ос-

новних продуктів харчування у товарних ресурсах; частка експорту окремих видів сільськогосподарської продукції та продовольства в обсязі їхнього виробництва; частка забракованого вітчизняного та імпортного продовольства; розміри державного резерву в частці продовольства для надання державної підтримки галузям АПК, організаціям, суб'єктам України у разі виникнення диспропорцій між попитом і пропозицією на внутрішньому ринку, регулюючий вплив на ринок. Розміри резерву мають підтримуватися по зерну на рівні не менше 2-місячного витрачання на продовольчі цілі і 8—10% споживання на кормові цілі; цукру, рослинного масла, масла тваринного, сухого молока, м'яса — в розмірі 2—3-місячного споживання; частка імпоротної сільськогосподарської техніки, обладнання та інших матеріально-технічних ресурсів на вітчизняному ринку; індикативні ціни на основні види сільськогосподарської продукції.

Забезпечення продовольчої безпеки країни пов'язане з ризиками, які можуть значно її послабити. До них, передусім, відносяться: макроекономічні ризики, викликані погіршенням кон'юнктури світових цін на окремі товари українського експорту і підвищенням цін на імпортне продовольство; природні ризики; техніко-технологічні ризики; соціальні ризики, зумовлені розривом між рівнем життя на селі і в місті; торгово-економічні ризики, пов'язані з істотним підвищенням конкуренції на світовому продовольчому ринку; політичні ризики.

Забезпечення національної продовольчої безпеки пов'язане з подоланням впливу негативних факторів, які формують загрози продовольчій безпеці, що призводить до скорочення кількості, відсутності або погіршенню поживно-енергетичних властивостей життєво важливих видів продовольства. До них можна віднести: значне перевищення порогової величини насичення внутрішнього ринку імпортною продукцією; низький рівень платоспроможності попиту населення на продукти харчування; цінові диспропорції на агропродовольчому ринку; порушення стабільності фінансово-кредитної системи; низький рівень розвитку інфраструктури агропродовольчого ринку; необґрунтовані обсяги експорту окремих видів сільськогосподарської сировини і продовольства; моральне та фізичне старіння матеріально-технічної бази галузей АПК; дефіцит кваліфікованих кадрів.

Продовольчу безпеку держави вважають забезпеченою, якщо у разі призупинення надходження на територію країни харчових продуктів через кордон не виникає продовольча криза.

З метою досягнення продовольчої безпеки державна політика повинна здійснюватися в таких основних напрямках.

У сфері підвищення економічної доступ-

ності продовольства для всіх груп населення необхідно особливу увагу приділити здійсненню заходів, спрямованих, передусім, на зниження рівня бідності, забезпечення пріоритетної підтримки найбільш нужденних верств населення, які не мають достатніх засобів для харчування відповідно до фізіологічних стандартів, збалансоване харчування вагітних і матерів-годувальниць дітей, а також дітей дошкільного та шкільного віку.

Щодо фізичної доступності продовольства, то необхідно здійснити заходи з удосконалення системи забезпечення безпеки продо-

вольства відповідно до вимог технічних регламентів на всіх стадіях виробництва, зберігання, транспортування, переробки та реалізації, включаючи імпорتنі операції.

Передбачається гармонізувати з міжнародними вимогами показники безпеки продовольчої сировини та харчових продуктів на основі фундаментальних досліджень у галузі науки про харчування.

Необхідно створити сучасну інструментальну та методичну базу, організаційну структуру контролю за якістю і безпекою продовольчої сировини і харчових продуктів.

Висновки

Для розвитку сільського господарства доцільно сконцентрувати зусилля на вирішенні проблем підвищення родючості ґрунту, розширення посівів сільськогосподарських культур та пасовищ за рахунок невикористовуваних орних земель; створення економічних умов сільськогосподарським товаровиробникам для гідної оплати їхньої праці, інвестування в модернізацію і технічне переозброєння виробництва; підвищення ефективності державної підтримки, приділити особливу увагу забезпеченню фінансової стабільності і платоспроможності галузі; вдосконалення механізмів регулювання агропродовольчого ринку, усунення цінових диспропорцій на ринку сільськогосподарської продукції і матеріально-технічних ресурсів; збільшення фінансового забезпечення реалізації соціальних програм на селі.

Це дасть змогу до 2020 р. в основному вирішити проблему забезпечення продовольчої

безпеки країни. Реалізація зональної системи спеціалізації території України з урахуванням агроґрунтових потенціалів дає змогу отримувати валовий збір зернових і зернобобових культур за ефективною родючістю ґрунтів 54,2 млн т [3]. Удосконалення спеціалізації землеробства шляхом адаптації цих культур до ґрунтового-екологічних умов для найповнішого використання природного потенціалу ґрунтів дасть можливість підвищити валовий збір ще на 15—25% [2]. При цьому загальний збір цукрових буряків має становити 30—36 млн т, насіння соняшнику — 4, виробництво м'яса худоби і птиці на забій — 3,5—4, молока — 20—25 млн т.

Нарощування виробництва сільськогосподарської продукції забезпечуватиме динамічне зростання харчової продукції, поліпшення її якості, послаблення залежності від імпорتنих поставок сировини.

Бібліографія

1. Валова продукція сільського господарства України (у порівняльних цінах 2005 р.) за 2009 рік. Остаточні дані. — К.: Держкомстат України, 2009. — С. 6—8.
2. Величко В.А. Родючість ґрунтів України за агропотенціалами основних сільськогосподарських культур/В.А. Величко. — Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра с.-г. наук. — К., 2009. — 44 с.
3. Визначник еколого-генетичного статусу та родючості ґрунтів України: Навч. посіб./М.І. Полупан, В.Б. Соловей, В.І. Кисіль, В.А. Величко. — К.: Колобів, 2005. — 304 с.
4. Експортний потенціал України//«Кореспондент» № 8 від 5—11 березня 2010 р.
5. Обмеженість енергоресурсів//Світова Енергетична Рада, 2008.
6. Панорама аграрного сектора України. — К.: МінАПК України, 2008 р.
7. Ліміт ресурсів вичерпано//«Сільські вісти» № 97 від 20 серпня 2010 р.
8. Рослинництво України: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2010. — 128 с.
9. Світова тенденція зміщення акценту з енергетичної кризи на продовольчу//Щорічна доповідь Бюро Інформації про Населення (США), 2008 р.
10. Тваринництво України: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2010. — 65 с.